

UMETNIČKE (RE)VIZIJE RATA Prvi svetski rat kao fenomen u srpskoj književnosti

APSTRAKT: U "Knjizi smeha i zaborava" Milan Kundera je zapisao da je jedini razlog zbog koga ljudi žele da budu gospodari budućnosti to što žele da promene prošlost. Ovim tekstom smo pokušali da odgonetnemo na koji način je srpsko književno stvaralaštvo, koje je u fokus svog interesovanja postavilo Prvi svetski rat, uticalo na formiranje određene slike prošlosti, i samim tim na formiranje kolektivnog identiteta u sadašnjosti, dakle kakva je je bila recepcija i mogućnost političke utilitarizacije književnosti u godinama između dva svetska rata.

Događaj kao što je bio Prvi svetski rat, svojom traumatičnošću i specifičnošću promenio je tradicionalno utvrđena poimanja stvarnosti i života. Svet koji je u rat ušao iz perioda *Belle époque*-a, napustio ga je preneražen sopstvenim iskustvom. Ironija svakog rata, koja leži u činjenici da je on uvek gori od prethodnog,¹ u sukobu 1914-1918. je doživela svoju kulminaciju, čineći da po prvi put jedan ratni sukob ostane zapamćen u individualnoj i kolektivnoj svesti ljudi koji su ga preživeli sa epitetom "Veliki". U srpskom društvu, ovaj ratni sukob, koji je bilo gotovo nemoguće odvojiti od dva prethodna balkanska rata, na koje se vremenski i po ljudstvu koje je u njima učestvovalo nadovezivao, izazvao je velike potrebe, ali i različite reakcije, pa je i umetnička svest na njega odgovorila dvojako. Ona ga je obeležavala i glorifikovala u skladu sa zvaničnom političkom prezentacijom, kroz jednu vrstu prigodne umetničke obrade, dok ga je, sa druge strane, videla i kao centralnu vododelnicu srpske istorije.

1 Paul Fussell, *The Great War*, London 1977.

“Jedna tako velika svetska kataklizma kao što je Svetski rat, slična onoj kada je hrišćanstvo obaralo Rimsko carstvo, podelila je sve: pa i umetnost, u mnogome, na predratnu i poratnu.”² Kako je ta podela izgledala? Predratno je označavalo život, koji je tekao u porodici, “mirno i tradicionalno”, i sve ono što je poštovalo utvrđen red stvari: “Ljudi su se delili na stranke, a žene na dobrovoljna društva”. Rat je izmenio ustaljene šeme i obrasce, i što je najvažnije, učinio je da smrt “koja je bila veliki događaj i mahom se dešavala u postelji” čak i u najbrutalnijim varijacijama postane sasvim obično, gotovo rutinsko iskustvo. Ali ipak, rat je i pored, ili je bolje reći upravo zbog neponovljive specifičnosti koju je doneo ljudskom iskustvu, izazvao i izvesnu zbunjenost u umetničkoj svesti. U likovnim umetnostima, on je izvršio snažan rez i raskid sa vremenom impresionizma, menjajući umetnički senzibilitet i percepciju stvarnosti i proizvodeći muk pred strahotama koje je izneo i pokazao. Književni stvaraloci i kritičari su uvidali ovaj paradoks, konstatujući “da još nema uopšte mnogo izražaja onoga što je bivalo: zato što su svi proživljavali i zato što su svi bliski po vremenu događajima, a posleratne nervoze nesumnjivo još preče široka i mirna gledanja”, istovremeno nalazeći objašnjenja ove pojave u uverenju da “mi zapravo i nismo imali većih talenata; možda su se neki od onih još nepokazanih izgubili u velikom metežu, a oni od ukusa i pameti nisu pisali, jer su znali koliko je teško izraziti taj mnogostruki život u kome se živelo celim sobom.”³

Ivo Kolbe je uočavao isto, dve godine kasnije, kada je pisao da je “uspeh rata u protuslovlju sa podnesenim žrtvama (...) i čudnovato da jedna u svojoj strahoti tako veličanstvena scena, kao što je bio svetski rat nije izbacila nijedan veliki duh pera, kista, dleta, koji bi demonsko delo razaranja ovjekovećio. To će i bit povod onom općem opadanju moralne snage, koja je upravo kod pobednika najvidnija u razvratnosti, dočim se kod pobedjenih više ispoljuje u depresiji, a negde i u beznadežnosti.”⁴ Razlozi i objašnjenja ovakvog stanja nalazeni su kako na idejnoj, tako i u materijalnoj sferi. “Svetski rat došao je da materijalne nevolje i fizičke napore i muke naših pisaca – stvaralaca popne do vrhunca. Načinivši proleterima celu klasu naših intelektualaca (...) on je poimence našem pesniku oduzeo svaku mogućnost da i delimično živi od svog talenta.”⁵ Rat je izmenio materijalni nivo i materijalnu svest, podjednako kao i ideološki i osećajni način percipiranja stvarnosti; uzrokujući bukvalnu zbunjenost umetničkih stvaralaca, tako da je neposred-

- 2 Branko Lazarević, Predratna i poratna pričanja, u: *Srpski književni glasnik*, knjiga V, broj 6, 16, mart 1922, str. 431-442.
- 3 Branko Miljković, Branislav Nušić, Devetstopenaesta, u: *Srpski književni glasnik*, knjiga VI, broj 8, 16, april 1922, str. 71-76.
- 4 Ivo Kolbe, Pobednici i pobedjeni, u: *Nova Evropa*, knjiga IX, broj 18, 21, jun 1924, str. 545-549.
- 5 Č. Naš pesnik, u: *Nova Evropa*, knjiga IX, broj 5, 11, februar 1924, str. 129-133.

no posle 1918. svojim delima na rat odgovorio relativno mali broj umetnika – učesnika u njemu.

Kod vojvođanskih pesnika rat je doživljen sa dosta melanholije, apatičnim prihvatanjem stvarnosti i sumnjom u svet iznikao iz krvavog ratnog vihora. Oni su pozdravljali političke promene i stvaranje države, koja je bila izraz njihovih do juče utopističkih težnji, ali su u maniru Dostojevskog bili suočeni sa pitanjima moralne opravdanosti sistema država i društava, koje je rat stvorio. Tako je jasno uočljiva grupa pesnika, predvođena Crnjanskim i Vasiljevim, koji su u svojim delima iskazivali duboki odijum prema ratu, kao fenomenu. Antologijska pesma Dušana Vasiljeva "Čovek peva posle rata" sadrži u sebi svo razočaranje povratnika sa fronta i zgražanje nad tamo viđenim strahotama, ali i distanciranje od sredine u koju se vraća i koju vidi kao korumpiranu, i gotovo perverznu. On negira društvo koje je kao i Vergilije, kada je pevao o starom Rimu, video kako tone u kal, tražeći čistoću, za koju je unapred verovao da je neće naći. Ovaj mladi prerano preminuli pesnik, (umro je 1924. godine u 24. godini života) kroz svoje stihove pred čitaoca je jasno stavio svoj lik, zaražen bolešću koju je zadobio u vreme ratovanja i onu "tuberkuloznu melanholiju" koja ih je prožela cinizmom prema prošlosti, vremenu u kome stvara i nevericom u budućnost. Uz Crnjanskog i Krležu, on je taj koji je rat u međuratnoj Jugoslaviji video ne kroz zvuke pobedničkih i jurišnih truba, već kroz blato rovova i krv onih koji su ga okuživali.

Možda je pandan Dušanu Vasiljevu moguće postaviti u pesniku srbijske sredine Milutinu Bojiću. Ovaj pesnik, koji je život izgubio u svojoj dvadeset i petoj godini, proživeo je prelazak Albanije i prebacivanje na Krf, ali je svojim stihovima gotovo ustoličio kult srpskog vojnika-mučenika, spremnog na žrtvu za ostvarenje ideala. Njegove "Pesme bola i ponosa", koje su se pojavile 1917. godine u Solunu, nosile su osećanja koja su kasnije postala sinonim za poimanje rata i sudbinu Srba u njemu. One su tugovale nad smrću, ali su snažno protkane verom u svrsishodnost žrtve.⁶

Miloš Crnjanski se izdvaja svojim pesmama i "Romanom o Čarnojeviću", kao najsuptilniji analizator ovog rata među srpskim piscima. Sa jedne strane, u njegovom delu oseća se malaksalost, pa čak i "poniženost duha", događajem koji se zbio, ali sa druge strane, ipak, i izvesna vera u budućće. Njegove pesme Vidovdanskog ciklusa, nastale neposredno posle rata, i pored komentara samog autora, možda je najteže tumačiti. "Lirika Itake" sadrži u sebi razočaranje ratnika, samim ratom, ali i sredinom u koju se vraća:

6 Za Bojićeva života štampana je i knjiga njegovih pesama 1914. godine, kao i poema simboličnog naslova *Kain*, napisana u Nišu 1915. godine. Delo *Kraljeva jesen* objavljeno je u Sarajevu 1918, da bi u naredne dve decenije knjige njegovih pesama, drama i soneta doživele nekoliko izdanja. Vidi: Milutin Bojić, *Pesme*, Beograd 1922; Milutin Bojić, *Soneti*, Beograd 1922; Milutin Bojić, *Pesme i drame*, Beograd 1927.

*Ja videh Troju, i videh sve.
 More i obale gde lotos zre,
 i vratih se, bled, i sam.
 ()
 U kući mi je pijanka, i blud,
 a lužan je život na svetu, svud -
 izuzev optimiste!*

Zgrožen nad onim u šta se vraća i nad "dežurnim patriotama", koji su se probudili završetkom rata, Crnjanski se buni:

*Nisam patriotska tribina.
 Niti marim za slavu Poetika.
 Neću da preskočim Krležu, ni Ćurčina,
 niti da budem narodna dika.
 Sudbina mi je stara,
 a stihovi novi.*

On je pevao: "Gladan i krvav je narod moj. A sjajna prošlost je laž"⁷ i osećajući slavlja pobede poput Potemkinovih sela na jednom mestu uzviknuo: "Otađzbina je pijana ulica, a očinstvo prljava strast."⁸ Sva tri pesnika stvarala su svoja dela u toku, ili neposredno posle rata i njihova liričnost je neposredni dokaz subjektivnosti njihovog doživljaja rata. Međutim, kod Crnjanskog je najuočljiviji racionalni pristup događaju, koji je iscrpeo gotovo sve njegove emocije.

Sam Crnjanski je sebe postavio u opoziciju sa Dučićem, insistirajući na tome da je, dok je veliki stilista srpskog stiha pevao ode Srbiji, on ispevao pesmu Gavrilu Principu, paradigmi sudbine naroda. Nasuprot njemu Dučić je ispevao svoje pesme "Ave Serbia", kao i "Himnu pobjednika" u pobjedničkom oduševljenju, ispevajući, rekli bismo, gotovo prigodne stihove u maniru najbolje patriotske poezije:

*Mlekom svoje dojke nas si otrovala,
 U bolu i slavi da budemo prvi;
 Jer su dva blizanca što si na svet dala -
 Mučenik i heroj, kap suze i krvi.*⁹

Njegovi stihovi nastajali su, pak, u onom sistemu vrednosti koji je uokviren kosovskim mitom i koji je na pijedestal uzdigao kult žrtve i stradanja. Jovan Dučić, Srbin iz Hercegovine, u svojim pesmama je ostao na tragu narodnog predanja, ističući konačno iskupljenje vekovne žrtve u svojim stihovima:

7 M. Crnjanski, Spomen Principu, u: Miloš Crnjanski, *Poezija*. Beograd 1966.

8 Ibid. Večni sluga

9 J. Dučić, Ave Serbia, u: Jovan Dučić, *Poezija*, Beograd 1978/79.

*Ova ista polja što krv jednih zali
Urodiće drugim pričešćem i hlebom;
I trag ovih istih što su danas pali
Videće se sutra kako svetli nebom.*¹⁰

Oslobođenje i ujedinjenje, koje su očekivali pesnici svih srpskih sredina, Jovan Dučić je opevao ponosno sa verom u neprolaznost i pobjedničkim optimizmom, koji je njegove pesme svrstao u đačke čitanke i antologije patriotske poezije. Kao takve one su uspevale da vrše snažan uticaj na mase, a naročito na buduće generacije, slaveći realizaciju onoga o čemu su u svojim pesmama maštali pesnici starije generacije.

Pored ove "prve lige jugoslovenskog pesništva", u javnosti su često pominjani, danas gotovo zaboravljeni, pesnici, koji su svoje stihove stvarali u krugu vidovdanske mitologije, poistovećujući vreme i norme svoje sadašnjosti sa moralnim kodeksima kosovskih junaka. Zbirka pesama Dragoljuba Filipovića "Kosovski božuri" je doživela čak pet izdanja u međuratnom periodu, dok su njegove pesme, pored ostvarenja Milosava Jelića, predstavljale neka od najčešće citiranih štitiva. U njihovim pesmama uočljiv je blag prelaz od subjektivnog poimanja realnosti, karakterističnog za pesnike o kojima je već bilo reči, ka tiražnim izdanjima narodnih, ili pak autorskih, ali u desetercu pisanih pesmama o ovom događaju, koje su pokušavale da podražavaju ratnički duh devetnaestovekovne poezije i njenih poziva na "osvetu Kosova". Ona su u patriotskom zanosu podražavala dela, koja su, sa jedne strane, svedočila o atmosferi nacionalnog poleta i značaju Kosova u formiranju kolektivne svesti i, istovremeno, predstavljala jedan od elemenata usmeravanja javnog mnjenja predkumanovske Srbije. Svojom formom, patriotska poezija, nastajala u godinama između dva svetska rata, vrlo često je nastavljala niz koji su započeli Stevan Vladislav Kaćanski, pesmama "Grahov laz", "Narodni zbor" (poznatija po početnim stihovima "Hej trubaču, s bojne Drine"), Ljuba Nenadović ("amanet sa neba") i Kralj Nikola čuvenom pesmom "Onamo namo", a nastavili Mileta Jakšić, Milan Rakić i mnogi drugi.¹¹

10 Ibid., Himna pobjednika

11 Sve ove pesme nosioci su borbenog duha sredine i kraja devetnaestog veka. "Duh kosovskog junaka" Mileta Jakšića hrabro uzvikuje: "I ja, koji sam jednom pao,/ kada u vama opet budem/ u bojne redove stao -/ Srbi! Počujte mog duha glas:/ Ja ću da bijem boj za vas!", dok u "Amanetu s neba" Ljube Nenadovića, Knez Nikola prorokuje: "Srbija će barjak dići/ da me susrete./ srešćemo se na Kosovu/ mestu osvete!". Stihovi St. V. Kaćanskog nisu, međutim, nosili u sebi samo poruku "osvete Kosova", već i ideju obnove Dušanovog carstva, kao i osvajanja Carigrada: "A vi, Srbi, sa svih strana/ Kad' čujete glas:/ "Na oružje, na dušmana!"/ Hajd', u dobri čas!/ Sa svih strana na dušmana/ Složno, Srbi sad'!/ Preko Šare i Balkana/ Hajd' na Carigrad!/ Nek' se istok sav zatrese/ Čak do mora./ Do Bosofora./ Pa nek' ropske lance strese/ Teške lance od Kosova/ Srbadija Dušanova!". Sve ove pesme izdate su u okviru antologije patriotske poezije, koju je priredio Trifun Đukić i izdao 1938. godine. Vidi: Trifun Đukić, *Pesme domovini*, Beograd 1938.

Tako su M. Grčić i A. Pribičević bili urednici "Nove Kosovke", speva za koji je kritičar Srpskog Književnog glasnika konstatovao da je "ispod narodne poezije, koju stereotipno podražava; od nje je u njemu samo deseterac i naivnost, koja ima svoju draž u starim narodnim pesmama, a koja je čudno deplasirana u ovim opisivanjima nedavnih ratovanja."¹² I Jovan Magović je u Sarajevu 1921. godine izdao "Pjesme oslobođenja", u okviru Prosvjetinih knjiga za narod. Pisane u desetercu, one su obuhvatile teme "od Kumanova do Soluna" po utvrđenom principu narodne epske poezije. Međutim, ipak je najproduktivniji na tom planu bio Mirko Stefanović, čija je deseteračka poezija, koja je inspiraciju nalazila u balkanskim i Prvom svetskom ratu, doživela nekoliko izdanja u periodu od 1919. do 1935. godine.¹³ Nastavljajući da piše u duhu narodne epske poezije i vladike Njegoša, Mirko Stefanović je stvarao svoja dela u krugu patrijarhalne tradicije i njenog odnosa prema prošlosti, projektujući realnosti u kojima je živeo u arhetipske kategorije. Njegovi stihovi u pesmi "Narodnom guslaru": "Hej guslare, vesniče slobode,/ Uzmi gusle – Istoriju naš",¹⁴ slikali su stvaraoca nadahnutog uverenjem da svojim pesmama ne stvara samo umetnička dela, već prevashodno i da ispisuje svojevrstnu istoriju svoga naroda.

Najzad, svojim značajem se, svakako, izdvaja stvaralački opus Vojislava Ilića Mlađeg. Njegove prigodne pesme pisane su veoma često određenim povodom, kao nadgrobni epitafi, ili pesme u slavu otkrivanja spomenika i upravo stoga nosile u sebi simboliku neophodnu ideologiji države u nastajanju. Tako se neposredno posle rata pojavio ciklus njegovih pesama "Otadžbina, sloboda, jedinstvo", među kojima su se isticale pesme "Novembar 1914", "Sloboda" – posvećena armijskom generalu Petru Peiću, ministru vojnom, i "Pesma jedinstva". Ova poslednja je u sebi sjedinila pozdrav srpskoj pobedi kroz zahvalnost južnoslovenske braće: "Srbine dragi, brate rođeni dok tebe,

12 *Srpski književni glasnik*, knjiga VI, broj 2, 16. maj 1922.

13 Stefanović Mirko, *Bol i nada izgnaničke duše, Pesme 1914-1919*, Beograd, Vukovar 1919; *Vaskrs srpske države 1918, Narodne pesme*, Beograd 1920 (i drugo izdanje 1934); *Zverstva Bugara izvršena prilikom mučkog napada 17. juna 1913. na Knjaževcu, Krivolaku, Bregalnici, i ograncima Vlainje planine, u primerima narodnih pesama od Mir. Stefanovića*, Beograd 1923; *Oslobođenje balkanskih naroda u najnovijim pjesmama, spjevao Mir. Stefanović*, Beograd (bez godine izdanja); *Propast turske sile na Rujanju i Bitolju*, Beograd (bez godine izdanja); *Raspeće Srbije, epopeja muka i stradanja srpskog naroda 1914, 1915, 1916, 1917. i 1918. godine, u primerima narodnih pesama*, Beograd, Vukovar 1926; *Slom Germano-Bugara na Solunskom frontu 1916-1918, u srpskim narodnim pesmama*, Beograd 1927; *Rat Srba sa Ćesarom jula 1914, u primerima srpskih narodnih pesama*, Beograd (bez godine izdanja); *Slava sokolova*, Beograd 1931; *Raspeće i vaskrs Srbije, Epopeja srpskog naroda u Svetskom ratu 1914-1918, u 33 narodna pevanja*, Beograd 1929; *Marseljska tragedija*, Beograd 1934; *Opsada i pad Jedrena 1912-1913*, Beograd 1935; *Epopeja Beograda, Istorijski spev u 45 delova*, Beograd 1935.

14 Vidi: Mirko Stefanović, *Raspeće i vaskrs Srbije, Epopeja srpskog naroda u svetskom ratu 1914-1918, u 33 narodna pevanja*, Beograd 1929,

brate, nismo videli? Život nam beše ropska tamnica”, i ukazivanje na protivnike tog ujedinjenja, na “Arpadovog zverskog praunuka”, “austrijskog licemera” i “izbezumljenog Krumovog izdanaka”.

Ilić je ispevao pesme vladarima iz dinastije Karađorđevića – “Stari Kralj”, koja je napisana povodom smrti Petra I i zaključena rečima “Siš’o je danas najveći kralj / koga je ikad bilo”; zatim “Živeo kralj”, posvećenu Aleksandru I, i najzad “Živeo Prestolonaslednik”, kao i pesmu “Rastanak kraljice Marije sa Rumunijom”, prezentujući dinastiju, kao jednu od najznačajnijih spona južnoslovenske države. Vojislav Ilić Mlađi je recitovao svoje pesme nad grobom vojvode Mišića i vojvode Putnika, nad zajedničkom grobnicom Gavrila Principa, Danila Ilića i drugova, prilikom osvećenja zastave SRNAO u Sarajevu 7. juna 1925, pisao Himnu srpske nacionalne omladine, i pesmu “Sokolskoj zastavi”, koju je pročitao na osvećenju zastave podrinjskih sokola 20. juna 1926. Njegovi stihovi su se našli i na srpskom groblju na Zejtinliku, kao i na spomeniku izginulim u Stepojevcima i u Jošanici. Njegova rodoljubiva poezija označila je čitavo njegovo stvaralaštvo u kome se još izdvajaju i ciklusi: “U slobodnoj prirodi”, “Snežni motivi”, “Otac – Mati”; “Deca”; “Pesme za decu” i “Razni lirski motivi”. Međutim, upravo su patriotske pesme bile te koje su Ilića učinile najčešće citiranim pesnikom ovog perioda. Međutim, njegova poezija, skromnih umetničkih kvaliteta, nije sačuvala svoje mesto u kasnijim vremenima. Iako, naravno u velikoj meri, politička situacija to nije dozvoljavala završetkom II svetskog rata, pesme Vojislava Ilića Mlađeg nisu ušle u onaj centralni deo srpske rodoljubive poezije. I pored različitih umetničkih domašaja i uticaja, poezija je u celini zauzimala visoko mesto po mišljenjima kritike u srpskoj međuratnoj literaturi. Isidora Sekulić je 1935. godine pisala da je “Poezija viša od istorije, jer je poezija izraz opšteg, a istorija posebnog”, a samim tim i nosilac snažnih odjeka vremena u kome je nastajala.

Priča, pripovetka i crtica bili su književni rodovi koji su, u periodu između dva rata, bili najčešća forma opisivanja događaja i utisaka samih učesnika u njima. Veliki broj književnih časopisa, kao i mogućnost izdavanja zbirki, uticali su na činjenicu da je ratna priča postala najčešća forma književnog izražavanja u prvoj deceniji po završetku rata. Kratka forma je pogodovala izražavanju misli i opisima događaja, a ponekad i patetičnom moralizovanju. Srpski književni glasnik je, neposredno posle završetka rata, redovno objavljivao priče Stanislava Krakova, Dragiše Vasića, Nike Bartulovića, Veljka Petrovića.¹⁵ Redovno su prezentovane i zbirke priča i pripovedaka

15 Samo tokom 1921/22. godine objavljena su sledeća dela – crta Stanislava Krakova *Na juriš*, objavljena je 1. maja 1921, a pripovetka *U logoru*, 16. januara 1922; *Izdajstvo Ilije Takalova*, Nike Bartulovića – 16. maja iste godine; mesec dana kasnije objavljena je priča Milutina Jovanovića, *Neslušani jauci*, tokom avgusta je objavljivana priča Dragiše Vasića *U gostima*. Pripovetka Veljka Petrovića *Hanzi i Poldi* je objavljena u februaru 1922.

koje su imale veliku popularnost kod čitalačke publike: Milutin Jovanović, "Neznani i zaboravljeni", Beograd 1921. (14 pripovedaka o periodu 1905 -1920); dr Vlad. Stanojevića "Preko Albanije na ostrvo smrti"; Dragiše Vasića "Utuljena kandila"; Mil. D. Lazarevića, "Borbe oko Beograda"; Alekse Stanojevića, "S izbegličkih staza – naši u Francuskoj 1915/16"; Alekse Savića "Kuga – iskustvo sa Solunskog fronta"; Veselina Vukićevića, "Uspomene đaka narednika". Prikazujući ovo poslednje delo, Branko Miljković je veoma nadahnuto napisao: "Iza brzovitog jedrenja života zaostaje u magle sećanja niz dugih ratnih dana, i opasnost je da ih savremenici ne iskažu ni dovoljno verno i da budućima ne ostave istinske dokumente. Do sada ostavljeno je najviše mršave i neinteligentne patetike i još neprestano o ratu najviše i najglasnije govore uprošćene istorije i široke diskusije o strategijskim veštinama i zaslugama pukovnika i generala, sve to više skriva, no to pokazuje vreme i ljude."¹⁶ Ista knjiga privukla je i pažnju kritičara "Nove Evrope". Ona je čak donosila i izvode iz ovog dela, a interesantno je da je u predgovoru naglašeno da su stranice posvećene izvodima iz "Uspomena đaka-narednika", ustupljene umesto prikaza "žalosne knjige" profesora Marka Jakovljevića "Iz rata i emigracije". Ovo je, naime, bila jedna od onih knjiga koje su pobijale šablone i šematizovano viđenje rata, dajući jednu sasvim drugačiju sliku slavne prošlosti. Navešću ovde samo jedan deo Vukićevićevog pisanja: "Mnogi seljaci, tada u službi neprijatelja kao poverenici i policajci danju bi kopali a noću uzimali skriveno oružje, napadali bogate kuće, udarali na muke starce i žene, često i ubijali i oduzimali novac. Ti isti sutra bi razglasili da je tu i tu bila pohara, koju su izvršile srpske komite. Sa njima je pri tim noćnim prepadima često bilo i samih austrijskih žandarma. Pogotovo sve prve kuće bile su na nišanu." Beogradska literarna javnost je rado čitala ova ostvarenja, prihvatajući ih kao esenciju poimanja rata i okupacije. Sa posebnim zanimanjem ona je dočekala izlazak knjige priča Bore Stankovića iz vremena okupacije. Međutim, kontroverzni pisac je svojom knjigom "Pod okupacijom" pružio podatke koji nisu u potpunosti odgovarali zvaničnoj slici rata. Ova knjiga objavljena je 1929. godine, dakle posle smrti samog autora, i sadržala u sebi mnoge optužbe na račun onih koji su ratne godine proveli u Beogradu. Upravo zbog toga dosta oštro je dočekana od strane kritike, koja je svoje primedbe više usmerila ka faktografiji, nego ka umetničkoj vrednosti dela. Srpski književni glasnik, je u broju od 16. aprila 1929. o Stankovićevim uspomena-ma doneo belešku u kojoj je priznao da je u knjizi zabeleženo sve što je autor video i čuo za vreme okupacije, ali je i konstatovano da je njegovo pisanje "često puta vođeno ne samo istinoljubivim pobudama, već svakako i osveto-ljubivim," "Pod okupacijom" je prepuna podataka o savremenicima i, po mišljenju kritičara, možda je baš zbog toga trebalo sačekati sa njenim

16 *Srpski književni glasnik*, knjiga XX, broj 5, 1. mart 1927. str. 393-394.

objavljivanjem, a kao poseban argument navedena je činjenica – da je Bora Stanković i pored svega “prilično nesiguran svedok”, ako se uzmu u obzir “njegovi uzdrmani nervi.”¹⁷

Kad je pak roman u pitanju, o Svetskom ratu je u periodu između 1918. i 1941. godine napisano sedamnaest romana. Samo četiri romana su napisana tokom dvadesetih godina i to neposredno po završetku rata. Tokom 1921. objavljena su tri romana, a roman Stanislava Krakova “Kрила” je objavljen naredne 1922. godine. Dvanaest preostalih romana je štampano u toku naredne decenije, nastajući, dakle, sa vremenske i istorijske distance u odnosu na događaj o kome pišu. To su sledeći naslovi: Miloš Crnjanski, “Dnevnik o Čarnojeviću”, Beograd 1921; Dragiša Vasić, “Crvne magle”, Beograd 1921; Stanislav Krakov, “Kroz buru”, Beograd 1921; Stanislav Krakov, “Kрила”, Beograd 1921; Miodrag Stefanović, “Igračke na putu”, Beograd 1930; Damnjan Kovačević, “Mali heroji”, Beograd 1930; Siniša Kordić, “Neobičan svet”, Beograd, 1930; Radoslav Vesnić, “Slavoljub Zorić”, Beograd 1931; Miroslav Golubović, “Teška vremena” (trilogija): “Fragmenta tragediae belli”, Beograd 1931; “Groblje bez krstova”, Skoplje 1935; “Za zasluge”, Beograd 1938; Branimir Ćosić, “Pokošeno polje”, Beograd 1933; Risto Ratković, “Nevidbog”, Beograd 1933; Emil S. Petrović, “Neznani junak”, Beograd 1934; Steva Jakovljević, “Srpska trilogija”: “Devetstočetnaesta”, Beograd 1934; “Pod krstom”, Beograd 1935; “Kapija slobode”, Beograd 1936; Mato Blažević, “Zaboravljeni grobovi”, Beograd 1937; Dušan Đurović, “Dukljanska zemlja”, Beograd 1939; Konstantin Đorđević, “U bežaniji”, Beograd 1940.

Ovom spisku svakako treba dodati još i roman Rastka Petrovića “Dan šesti”, koji je, iako je objavljen tek završetkom Drugog svetskog rata, nastajao i pisan u godinama između dva svetska rata. Većina romana pisana je iz ličnog iskustva samih autora, koji su rat proveli u sastavu srpske ili austrougarske vojske, odnosno okupirane Srbije. Roman Miloša Crnjanskog, kao i njegova poezija o kojoj je već bilo reči, sadrži u sebi melanholiju, kao osnovnu karakteristiku ovog autora. Lirski izraz Crnjanskog, kao što je to primetio Miroljub Joković, “ima tendenciju istorizacije, što ne znači odsustvo istorijske svesti”.¹⁸ Rat je ovde samo u pozadini radnje, ali je prelomljen kroz sudbine i razmišljanja svih likova romana. “Dnevnik o Čarnojeviću” je roman koji je nastajao tokom celog rata i koga je sam autor poredio sa “kupasarom”, koja svakodnevno narasta pod uticajem događaja u kojima je učestvovao, ili o kojima je slušao i razmišljao. Iako je drastično skraćen za štampanje, a neka poglavlja čak ispremetana, on je uspeo da odslika atmosferu ratnog beznađa i utopije. Za razliku od Crnjanskog koji je svoj roman pisao iz perspektive austrougarskog vojnika, Dragiša Vasić je “Crvne magle” pisao kao pripadnik

17 *Srpski književni glasnik*, knjig XXVI, broj 8. 16. april 1929.

18 M. Joković, *Ibid.*, str. 18.

vojske koja se nalazila na drugoj strani. Međutim, i kod njega se oseća zamorenost i razočaranost i odsustvo pobedničkog slavlja.¹⁹ Kao i u svom delu "Karakter i mentalitet jednog pokolenja", Vasić i ovde izražava snažnu odvratnost prema pozadini, videći je samo kao moralnu kaljugu.²⁰ Takav stav prema pozadini, gotovo je karakteristika svih romanopisaca ovog perioda.

Svojim značajem i uticajem na srpsku međuratnu javnost posebno se ističu dva dela, odnosno dve trilogije – "Srpska trilogija", Stevana Jakovljevića i "Teška vremena" Miroslava Golubovića. Popularnost i uticaj ovih dela na srpsku javnost moguće je meriti sa onim delima koja su gotovo presudno uticala na razvoj javnog mnjenja tokom devetnaestog i početka dvadesetog veka – sa Vukovim i Njegoševim pesmama. O popularnosti Golubovićeve romana u periodu između dva rata svedoči i činjenica da je prva knjiga ove trilogije, objavljena 1931. godine, prodana u neverovatnih 10.000 primeraka i da je doživela četiri izdanja. Ono što karakteriše Golubovićevo delo je svest o ratu kao fenomenu u kome život gube oni koji su najvažniji za budućnost svake nacije. Svoj roman on je i koncipirao tako što je u prvom delu trilogije opisao odbranu Beograda 1915. godine u kojoj je od preko 360 đaka koji su u njoj učestvovali poginulo njih više od 330. Već u drugom delu koji je objavljen 1935. godine, Golubović piše o 40.000 dečaka uzrasta 16-19 godina, koji su prešli Albaniju i od kojih je samo jedna desetina ostala u životu. Najzad, dvadeset godina posle rata on objavljuje i treći deo svoga romana u kome pokušava da razotkrije društvo koje je zaboravilo sve žrtve položene za njega. Međutim, i pored velike popularnosti u trenutku objavljivanja ovo delo

19 Dragiša Vasić je već u svojoj prvoj knjizi koja se pojavila samo godinu dana nakon završetka rata izneo svoja razmišljanja o načinu na koji je rat doživljen u Srbiji. *Karakter i mentalitet jednog pokolenja*, koja je objavljena u Novom Sadu 1919. godine, zapravo je delo kojim je Vasić pokušao da odgovori na pisanja naučnika zaokupljenih pitanjima karakterologije i mentaliteta nacija i etniciteta, u prvom redu Le Bona, iznoseći kao svoje osnovne teze da "Srbi nisu ratnički narod", te da je njilova celokupna istorija značila "ne mržnju jedne rase protiv drugih već težnju, ideal jedne rase za slobodom i da se ona očuva". Najzad, Vasić je ovim svojim delom naročito pokušao da ukaže na odnos koji je tokom rata stvoren između Srba i Bugara, videći u "Bugarinu zver što se po nuždi privremeno pripitomila; za sada bez uslova za međunarodni i društveni život; bez časti; bez častoljublja; bez smisla za umetničko, za lepo, za ideal; on je nečist, neveran, nezahvalan, uobražen, bezdušan, drzak, drzak, drzak. U poređenju sa Arbanasom, ovaj drugi je beskrajno pošten i human". Vidi D. Vasić, *Karakter i mentalitet jednog pokolenja*, Novi Sad 1919, str. 20.

20 Opisujući situaciju u samoj Srbiji u vreme trajanja rata, Vasić je ovaj fenomen video kao "odvajanje: odvajanje zdravih, koji se bore, od nezdravih, koji ostaju u kući (...) U ratu, ova pozadina, to je ono što je van opasnosti, to je ono što ne može da se uzbudi za neobično i veliko, to je ono što je prirodom uvredeno, kivno, pakosno, razdražljivo, pohotljivo. U ratu, dok oni prvi podižu, ovi ruše; usremljuju se i jedni i drugi: prvi, da podignu čast narodnu, drugi, da obore čast narodnu; prvi da osvetljaju obraz narodni, drugi, da umrljaju obraz narodni. I to je razumljivo; jer dok su najbolji van zemlje i udruženi, dotle su najgori u zemlji i bez takmaca. Ovi drugi to su nakaze što se u miru stidljivo povlače i što su u ratu hrabri prema nezaštićenima." Ibid. str. 54.

nije uspeo da zadrži pažnju i tokom narednih decenija, što svakako nije slučaj sa Jakovljevićevom "Srpskom trilogijom". Ovaj pisac je svojom neposrednoću uspeo da odslika legendu, bez težnje za umetničkim ulepšavanjima. I pored određenih sugestija, koje je gotovo svakodnevno primao, Jakovljević nije menjao sliku prošlosti koju je formirao pod uticajem legende stvorene u narodu. Tipologija ličnosti u "Srpskoj trilogiji" odslikava već formiranu predstavu o učesnicima rata, u kojoj Jakovljević daje pet osnovnih tipova srpskog vojnika koji se našao u ratu. On koristi narodne priče koje je slušao tokom i posle rata, prikazujući kroz njih mit koji se formira o demokratskoj srpskoj vojsci i njenoj neposrednosti. Priča koju on daje o Bogu i Srbima, po kojoj je Bog Srbe prepoznao po obilju psovki koje koriste, objavljena je i u "Nedeljnim ilustracijama 4. jula 1934. godine pod nazivom "Tragedija Srbina, ili kako je Bog pronašao Srbe" u gotovo identičnom obliku. Ova široko rasprostranjena legenda sadržala je, međutim, jedan interesantan momenat,. Naime, Bog se na Srbe nije razljutio ni kada su povelili rat protiv Turaka, niti posle Drugog balkanskog rata sa Bugarima, već onog trenutka kada su 1914. godine prešli Savu i našli se po prvi put na zemlji koja nije nikada bila njihova. Jakovljevićeva slika rata sadrži priče koje prikazuju trenutke bliskosti među vojnicima koji su ratovali na različitim stranama fronta i koji su u trenucima kao što je bio Uskrs izlazili iz rovova i shvatali besmislenost ratovanja, ali i pored svega on nikada ne prerasta u potpunu negaciju rata. I pored ideje da Srbe ne predstavi kao "ratnički narod", on nikada ne podstiče antiratnu notu svoga dela, shvatajući rat kao "biološku pojavu". I pred toga, Jakovljević ipak dopušta jednom svom junaku da u ratu vidi i "klasno-etničku pojavu", koja će nestati kada u svetu nestane klasa i nacija. Ova socijalna dimenzija naročito je izražena u romanu Branimira Ćosića "Pokošeno polje", koji je možda najbolja slika građanskog društva i početaka njegovog raslojavanja. Pored romana koji su odslikavali Srbiju iz vremena okupacije, Emil Petrović je u "Neznanom junaku" opisao situaciju na istočnom frontu, dok je junake i radnju svoga romana "Zaboravljeni grobovi", Mato Blažević smestio na linije fronta na Pjavi i Soči.

Analize umetničkih vrednosti ovih dela, pa čak istorijskih sadržaja tema su za posebna istraživanja, ali njihova recepcija je ono što je privuklo našu pažnju u ovom radu. Kvalitativno najснаžnija dela, nastala neposredno po završetku rata, i pored priznanja, nikada nisu dostigla popularnost Jakovljevićevih ili Blaževićevih romana, čiji su junaci bili uklopljeni u arheptipsku šemu i čija je vizija prošlosti bila podređena izgrađenoj podeli uloga u sadašnjosti.

Najzad, moguće je zaključiti da je generacija međuratnih pisaca reflektovala celokupno jugoslovensko društvo, sa svim njegovim sumnjama i verovanjima u sadašnjost i budućnost, i najrazličitijim projekcijama prošlosti. Ta socijalna raslojenost i umetnička zapitanost kao da se ogledaju u rečima Ive Andrića, koje je veliki pisac izgovorio dajući intervju časopisu

“Ideje za književnost” dvadeset godina po izbijanju rata: “Godina 1914. nas je pokosila i raspršila, tako i toliko da se više nikad nismo mogli sabrati ni pridići. Ponajbolji su izginuli, pomrli po tamnicama, ili u rovovima. Niko nije izdao ni izneverio. Ne znam (...) šta mi da učinimo da im odamo dostojnu počast (...) Sa svakim danom veliki događaj naše mladosti biva sve svetliji i legendarniji, ali i sve dalji i nerazumljiviji. Time i mi bivamo sve više usamljeni i nerazumljivi (...) Niko od nas ne može da se otme jednoj naročitoj melanholiji: da žalimo svoje stradanje više od svoga života i svoje godine gluve borbe i patnje, više od godina radosti i odmora. To je *fiera melanconia* o kojoj peva Torkvato Taso. To je melanholija naraštaja kome je bilo dato da zaokrene kormilo istorije.”²¹

Summary

Artistic (Re)visions of War: World War I as a Phenomenon in Serbian Literature

How did the artistic consciousness respond to an event such as World War I and can the literature in inter-war period be understood as a testimony about social trends in the newly established state of South Slavs? Without the intention to analyze artistic qualities and historic contents of Serbian literature appearing during the 1920s and 1930s, the author attempted to analyze its avant-gardism, more frequently its engagement, but above all its reception in the Serbian public.

²¹ *Ideje za književnost*, 17. novembar 1934.